

Александр Гуржий

Олешковская Сечь

В статье речь идет о пребывании запорожских казаков на территории владений крымского хана и турецкого султана. Так называемая Олешковская (Алешкинская) Сечь (1711-1728 гг.) – это один из наиболее трагических периодов в истории украинского «низового товарищества».

Ключевые слова: Олешковская Сечь, Кость Гордиенко

Oleksandr Gurzhiy

Oleshkivska Sich

The article describes the moments of Ukrainian Cossaks' living on the territory of the Crimean khan. So called Oleshkivska Sich (1711-1728) - is one of the most tragic periods of Ukrainian history.

Key words: Oleshkivska Sich, Kost Gordiyenko.

УДК 94(Укр 477) «17»

Ганна Швидько (м. Дніпропетровськ)

НА РУЇНАХ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ: РОЗДУМИ МАНДРІВНИКА СЕРЕДИНИ ХІХ ст. ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті йдеться про етнографічну мандрівку письменника і етнографа О.С. Афанасьєва-Чужбинського по Дніпру для опису побуту населення колишніх запорозьких земель, огляд ним залишків Олешківської Січі, що стала чинником його роздумів щодо ставлення до пам'яток минулого та проблем вивчення запорозького козацтва.

Ключові слова: Олешківська Січ, історична пам'ять, запорозьке козацтво.

Як зазначають різні енциклопедичні довідники другої половини ХІХ – початку ХХІ ст., Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (12. 03. 1817 – 18. 09. 1875), український і російський письменник і етнограф родом із с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині був вихідцем із небагатої дворянської сім'ї. Першим друкованим твором, підписаним псевдонімом Чужбинський, був вірш «Кольцо», опублікований в часописі «Современник» (т. ХІ, 1838 р.). Під цим псевдонімом він друкувався до 1851 р., хоча використовував і інші – Лубенець, Пустин-

ник. Родове прізвище – Афанасьєв – вперше зазначено у його творах «Галерея польських писателів» (5 випусків) та «Русский солдат» (2 випуски), що вийшли у 1851 р. З 1858 р. Олександр Степанович став підписувати всі свої твори як Афанасьєв-Чужбинський, що є поєднанням рідного прізвища і псевдоніму.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, певний час служив офіцером уланського полку, був редактором ряду видань, зокрема неофіційної частини «Воронежских губернских ведомостей», газети «Петербургский листок», сатиричного

журналу «Искра», був інспектором шкіл грамотності та завідувачем музею Петропавлівської фортеці. Він має великий творчий доробок у галузі літератури, літературного перекладу, історії та етнографії.

Обходячи характеристику його літературних творів (зішлемося тут на статтю М. П. Гнатюка «Олександр Афанасьєв-Чужбинський», опубліковану в № 6 часопису «Радянське літературознавство» за 1972 р.), назвемо деякі його історичні праці, як-от: «Поїздка на Дніпрові пороги і на Запорожжя» (1858 р.), «Побут малоросійського селянства» (1858 р.), «Нариси минулого» (1863 р.), «Нариси Дніпра» (1861 р.) та інші. Особливо цінними як історичне джерело є його «Спогади про Т. Г. Шевченка» (1861 р.), оскільки мемуарист супроводжував поета у його поїздки по Україні у 1845-1846 роках.

У 1848 р. Морський вчений комітет розпочав видання часопису «Морской сборник» (виходив щомісяця до 1917 р.), який був покликаний знайомити морських офіцерів з історією та станом російського і зарубіжних флотів, біографіями флотовців тощо. Через кілька років програма видання була розширена за рахунок публікації нарисів з соціальних проблем життя суспільства напередодні та в роки проведення селянської реформи 1861 р., а також творів з життя прибережних районів країни й описів морських мандрівок. У 1855 р. часопис організував т. зв. «літературну експедицію» з групи письменників (А. Ф. Писемський, І. О. Гончаров, О. М. Островський та ін.). До цієї групи належав і О. Афанасьєв-Чужбинський як співробітник часопису. За казенний кошт письменники відправлялися у мандрівки по обраному кожним із них краю для описування звичаїв, побуту, занять приморських і прирічних жителів. О. С. Афанасьєв-Чужбинський обрав для цієї мети пониззя Дніпра, як район, йому більш відомий. Плодом його мандрівки у цей край і стала об'ємна книга «Поездка в Южную Россию», (принагідно зауважимо для підкреслення вартості публікацій членів «літературної експедиції», що завдяки їм кількість передплатників часопису була в цей час найбільшою за весь період його існування).

О. С. Афанасьєв-Чужбинський на початку своєї книги подорожніх записів вміщує розлогий нарис «Загальний погляд на побут придніпровського селянина», в якому описав «побут цього племені, яке проміняло спис та шаблю на плуг та косу й мирно займається

своїми промислами, де ще в минулому столітті розігрувалися жахливі криваві драми»¹. А власне подорожні замітки починаються з Катеринослава, що виріс на місці козацької Половиці та інших козацьких слобід. Далі, спускаючись вниз по Дніпру, він описує прибережні населені пункти, місця розташування Запорозьких Січей, говорить про ставлення місцевих жителів до історичних пам'яток.

Зазначивши недбале ставлення власників земель та жителів населених пунктів до запорозьких пам'яток краю, автор з жалем констатує цей факт і висловлює першу загальну оцінку стану наукового вивчення історії Запорозької Січі: «Але як справжньому малоросу, зізнаюся, сумно бродити по слідах останньої Січі Запорозької, що зникають не від того, що я дивлюся з вузько національної точки зору або простодушно шкодую, навіщо безповоротно знищене січове товариство. Такі думки були б верхом відсталості і навіть неучтва, а тому, що у нас дивляться недобророзумливо на цю общину і, говорячи про неї мимохіть, вносять свої погляди на предмет у дусі, пробачливому тільки сучаснику Катерини II. П[ан] Скальковський давно вже замовк і нічого не пише про Запорожжя, хоча і не можна не сказати йому спасибі за те, що він перший торкнувся цього предмета. Рік від року зникають пам'ятки, меркнуть перекази, новий житель Січі копає під город і сліди насипів, і самих могил героїв козацтва, і нарешті жменя запорожців, що залишилася в Туреччині, поступово зникає. От-от не залишиться жодних вказівок, і хіба магістрант петербурзького або московського університету напише історію Запорожжя по бідних друкованих джерелах, не знайомий ні з мовою, ні з правами та звичаями козаків, одним словом – з тими джерелами, що могли б ще служити керівництвом у даний час»².

6-й розділ книги О. Афанасьєв-Чужбинський відводить під опис населених пунктів нижнього Подніпров'я від Олешок до Очакова. Мандрівнику відкрилася безрадісна картина повітового містечка: «Відкіля б ви не в'їжджали до Олешок, сухим шляхом чи водою, погляду вашому представиться найсумніше містечко, яке немовби слізно просить у кожного приїжджого відкрити йому таємницю, чому воно зроблене містом, чи, навіть, повітом?» Коротко звернувшись до давньої історії поселення під найменням Олешья, автор посилається на повідомлення «Одеського календаря»

(1860, с. 2) про те, що у 1711 р. запорожці перенесли сюди свою Січ і влаштували її, за переказом, у т. зв. Лісі Братів. Мандрівник намагається дізнатися, що то за переказ і що то за Ліс Братів. Мандрівник, як це видно з тексту, вже не раз бував в Олешках, знав, що там колись була Запорозька Січ і розпитував старожилів про «козацьке попелище». Та йому довелося витратити багато часу, аби натрапити на слід запорожців у цьому містечку: «І мене повели на місце колишньої Січі. Ніякого Лісу Братів немає біля ледь помітних окопів, та й не видно, щоб коли-небудь існував ліс на місці, оточеному нині піщаними буграми, на котрих з труднощами розводять чагарникову лозу. Що біля Олешок могли бути ліси – сперечатися не буду, сумніватися не знаходжу причини, але що Січ не була в лісі, це видно кожному, хто бував на цьому місці. Можливо, на лівому березі Конки і росли великі верби, які і тепер зустрічаються на правому, але це ще не дозволяє нам приймати їх за ліс»³.

Автор висловлює жаль з того приводу, що А. Скальковський, який раніше побував у цих місцях, не зняв плану укріплення, яке тоді було виразнішим. На час огляду укріплення О. Афанасьєвим-Чужбинським були «ще помітні ворота і кутові bastiони, але потрібно придивлятися, тому що в деяких місцях зовсім обрушилися і занесені піском канали. І для того, щоб знайти ці руїни, потрібно запитувати дуже старих людей»⁴. Мандрівник констатує, що запорозька старовина тут забута, і нові прибульці зовсім не знають навіть урочищ і що «цікаво було б розповісти про цей епізод із життя Запорозжя, ледь тільки згаданий літописцями».

Розповідь про стан залишків Олешківської Січі переривається розповіддю мандрівника про кошового отамана Костя Гордієнка, який привів запорожців у Олешки, але про якого «ми не знаємо абсолютно нічого ні з історії, ні з будь-яких фамільних записок, ні з переказів»⁵. Невідомо, на підставі яких джерел О. С. Афанасьєв-Чужбинський стверджує, що «особистість Костя Гордієнка виділяється серед посередності». Він намагається зрозуміти сам і пояснити своїм майбутнім читачам, чому запорожці у 1709 р., за його висловом, «пішли на захист пригноблених братів», маючи на увазі населення Гетьманщини. Автор говорить, що ініціатива підтримки запорожцями І. Мазепи належала кошовому отаману. Цікаві роздуми автора стосовно поняття «зрада», яке

тоді застосовували до всіх прибічників гетьмана Мазепи: «Не можна ж назвати зрадою рух всього військового братства, що віддало перевагу блуканням по чужих землях й відкидало милості і подарунки переможців Карла XII. Запорозжці усвідомлювали мету, до якої прагнули, а хто ж мету цю з усіма подробицями роз'яснив їм, як не Кость Гордієнко? Адже запорожцям, якби вони скорилися, мало бути колишнє вільне життя в Капулівці і крім того, царські милості і платня. Але вони билися до останньої краплі на попелищі Січі, і коли її зруйнував московський загін, тоді вони пішли нижче»⁵.

О. Афанасьєв-Чужбинський, оцінюючи події початку XVIII ст. та дії запорожців, проявляє якості дослідника, не роблячи поспішних висновків, тим більше, за відсутності достатнього кола історичних джерел. Він зазначає: «Нам, безстороннім нащадкам, варто холоднокровно розбирати відомі обставини, саме ті, про які ще кілька років тому не зважувалися говорити друковано»⁶. Мандрівник принагідно висловив і два короткі міркування з приводу подій початку XVIII ст. Стосовно гетьмана І. Мазепи, оцінка якого в середині XIX ст. була абсолютно ідентичною тій, що була зазначена у відомому Маніфесті царя Петра I, автор пише: «Мазепа хотів продовжити справу, що не вдалася Богдану Хмельницькому». Як бачимо, це міркування не вкладається в рамки тодішньої офіційної історіографії подій початку XVIII ст. А про кошового отамана автор зауважує: «Запорозжці залишалися непохитними, доки живий був Гордієнко»⁷. І це дійсно так, достатньо загадати, що незабаром після його смерті на Запорозжжі перемогла «російська партія», тобто, верх отримали прихильники повернення під протекторат Росії, що й відбулося у 1734 року.

Після певного історичного екскурсу до подій XVIII ст. О. С. Афанасьєв-Чужбинський знову повертається до характеристики стану пам'яті про перебування запорожців в Олешках. Він пише: «На початку століття, коли ще свіжі були перекази, коли жили свідки цікавих подій, ніхто не піклувався про це, та й потім вчені наші воліли ритися в грецьких джерелах, і навіть більше – пояснювати їх по своєму. Тому ми з гріхом пополам натягаємо якийсь гай чи храм древніх греків на дану місцевість, але не скажемо, що були там п'ятдесят років тому»⁸. Як не гірко це усвідомлювати, але таке відношення до власної

історії продовжувалося і в наступні часи, пояснення чого вимагає спеціального серйозного дослідження. Автор з боєм пише: «Особливо соромно, нам, малоросам, бути такими байдужими до історії свого племені. Явища, подібні до Запорожжя, надзвичайно цікаві, а чи багато у нас про нього відомостей? Дещо зібрав п. Скальковський біля тридцяти років тому і видав, але з тих пір справа не просунулася. Козацький архів, що дістався йому, розібраний тільки наполовину і з кожним роком стає все більш ветхим. Зараз вже багато чого важко і зробити. Уважно обходив я всі місця, колись населені козаками, але там живуть інші люди, навіть не нащадки товариства...

Ні в Олешках, ні в їхніх околицях не знайшов я ніякого переказу, ніякого уривку з пісні, що хоча б натякала на запорожців. В місцевій церкві також немає жодних залишків старовини, та й поговорити про це ні з ким у місті, жителі якого недавно сюди переселилися, а чиновники зійшлися сюди з усіх кінців імперії»⁹.

Загалом говорячи про Запорозьку Січ та історичну роль козацтва, О. Афанасьєв-Чужбинський вважав, що козацтво «назавжди пережило свою епоху зі знищенням диких сусідів і було б безглуздо шкодувати про зникнення грубого молодецтва, заснованого на матеріальній силі», що «запорожці були вже не тільки зайвими, але й обтяжливими для держави»¹⁰. Висловлюючи цю офіційно пануючу тоді точку зору на нібито вже виконану ними історичну місію, автор в той же час зауважує, що «саме знищення Січі в 1775 році вчинилося не зовсім по-лицарському». Він висловлює сум з приводу того, що «кращий епізод з побуту Малоросії залишається в тіні, і на нього всякий, кому здувається, кидає докори і глузування»¹¹.

Таким чином, відносно короткі замітки мандрівника про Олешківську Січ, залишки якої він знайшов на початку 60-х рр. XIX ст., спричинили його до висловлення оригінальних на той час міркувань стосовно подій в Україні на початку XVIII ст. та дій запорожців і їх кошового отамана Костя Гордієнка.

Джерела і література

1 Афанасьєв-Чужбинський Олександр. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 227.	6 Там само.
2 Там само. – С. 395.	7 Там само. - С 397.
3 Там само.	8 Там само.
4 Там само.	9 Там само. - С. 398.
5 Там само. - С. 396.	10 Там само.
	11 Там само.

Анна Швыдько

На руинах Олешковской Сечи: размышления путешественника середины XIX в. относительно сохранения памятников запорожского казачества

Статья повествует об этнографическом путешествии писателя и этнографа А.С. Афанасьева-Чужбинского по Днепру для описания быта населения бывших запорожских земель, осмотр им остатков Олешковской Сечи, которая стала основанием его размышлений относительно отношения к памятникам прошлого и проблем изучения запорожского казачества.

Ключевые слова: Олешковская Сечь, историческая память, запорожское казачество.

Ganna Shvydko

On the Ruins of Oleshkivska Sich: Thoughts of the Traveller of the Middle of 19-th Century Concerning Preservation of Zaporizhzhya Cossacks' Monuments

The article tells about the ethnography voyage of writer and ethnographer O.S. Afanasyev-Chuzhbynskyi along the Dniper river. He described the way of life of population of former Zaorizhzhya territories, made a research of remains of Oleshkivska Sich, that caused his thoughts on ancient

memorials and problems of Zaporizhzhya Cossacks study.

Key words: Oleshkivska Sich, historical memory, Zaporizhzhya Cossacks.

УДК 94.083.132(477)«1960/...»

Олена Титова (м. Київ)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧІ НИЗОВОГО ДНІПРА

У статті коротко розглядається історія археологічного дослідження найпівденнішої Січі Низового Дніпра – Олешківської. Подано загальну характеристику виявлених об'єктів, речових матеріалів, які датуються першою половиною XVIII ст.

Ключові слова: запорозьке козацтво, січовики, Січ, курінь, піч-кабиця, кахлі, люльки.

Після зруйнування, за наказом Петра I, Чортомлицької Січі запорозького козацтва січовики вимушені були шукати нові землі за межами російського впливу. Спочатку частина їх оселилася при впадінні ріки Кам'янка, утворивши Кам'янську Січ. Згодом запорожці під проводом кошового отамана Костя Гордієнка відрядили посольство до кримського хана з проханням дозволити їм розміститися на території Кримського ханства. Отримавши такий дозвіл, запорожці оселилися в районі колишнього давньоруського міста Олешшя, побудувавши найпівденнішу Запорозьку Січ. З письмових джерел відомо, що Олешківська січ проіснувала з 1711 до 1728 (30) року.

Нова Січ розташувалася на піщаній терасі лівого берега лівобережного рукава Дніпра – ріки Конка, займала площу понад два гектари. Хан заборонив січовикам будувати укріплення, церкву, мати гармати. Відомо, що вали все-таки були, однак не перевищували двох метрів. Церква ж була похідною, тобто, скоріш за все, мала наметоподібний вигляд. Гармати козаки, мабуть, ховали у плавнях. На території Січі, у центрі якої була січова площа, знаходилися житла-курені, адміністративні і господарські споруди. Будівлі розміщувалися чи кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі¹. Скоріш за все, була рядова забудова.

Після повернення більшої частини запорожців до Кам'янської Січі на місці Олешківської Січі могли залишатися дехто з січовиків, не згідних з прибічниками Костя Гордієнка. Деякий час у цьому районі знаходилася російська залога. Пізніше місце розташування Олешківської Січі було призабуте.

Інтерес до пошуків решток січей Низового Дніпра, у тому числі, і Олешківської проявився вже у другій половині XIX ст., коли почали проводити експедиції такі відомі науковці як етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський, історик, археолог, музейник Д. Яворницький. Дмитро Іванович, використавши розповіді старожилів, мандрівників, зробив опис Січі, опублікував її план, складений землеміром Тодоровичем. В перші роки XX ст. розвідкові роботи на Кам'янській та Олешківській Січах проводив відомий археолог і музейник В.Гошкевич. Матеріали розвідок (фрагменти керамічного посуду, кахлі, предмети побуту) знаходяться у фондах Херсонського краєзнавчого музею.

На початку 1970-х років історик архітектури В.Ленченко провів експедицію у пошуках січей Низового Дніпра. Побував він і на берегах Конки, на північній околиці райцентру Цюрупинськ (колишнє Олешшя) Херсонської області. Дослідник виявив рештки кількох споруд козацької доби, відповідні